

SZÁSZ GÉZA

HATÁRTALAN UTAZÁS, AVAGY KÖVET-E NORMÁT AZ ÚTLEÍRÓ?

REZÜMÉ

Az utazás társadalmi gyakorlatával, illetve az útleírással foglalkozók számára a határ és annak átlépése, megsértése számos kontextusban elemezhető fogalomnak tűnik. A diszciplína szerint rendeződő alapállásokból levezethető megközelítések közül tanulmányunk az útleíró által magára nézve kötelezőnek vagy akár csak mérvadónak tekintett szövegalkotási és rendezési elvekre, szabályokra, műfaji korlátokra („határookra”) kíván rákérdezni, 18–19. századi francia nyelvű útleírások alkotta korpusz alapján. Mindezt motiválja az, hogy – az ismétlődő erőfeszítések ellenére – az útleírás meghatározása a francia kutatásban mindmáig nem kanonizált, sőt, egyes kutatók szerint – éppen a vizsgált korszakra vonatkozóan – az útleírás legfőbb ismerve a változatosságban, a normák közé szoríthatatlanságban rejlik. Az utazás, a megfigyelés és a leírás rendszerbe foglalását célzó módszertani kísérletek felvázolását követően saját elemzési módszerünkre támaszkodva arra mutatunk rá, hogy az útleírás műfajába besorolható szövegek státusza olvasói döntés eredménye, s hogy a kutatás fő feladata nem a szabályok előkeresése, hanem a szöveg megközelíthetőségét lehetővé tévő olvasásmódszertan(ok) kidolgozása.

KULCSSZAVAK: útleírás, 18–19. század, Franciaország, irodalmiság, utazásmódszertanok

RÉSUMÉ

Voyage sans frontières, ou les „normes” du récit de voyage

Pour les spécialistes de la pratique des voyages et des récits de voyage, les notions de limite et de transgression sont susceptibles d’être analysés sous divers angles. Parmi les approches spécifiques, notre étude tente d’examiner, à la base d’un corpus constitué de textes du 18e et du 19e siècle, les « règles » (« limites ») ou principes organisationnels que l’auteur d’un récit de voyage reconnaît comme obligatoires ou faisant autorité. Cette enquête est aussi motivée par le fait que le récit de voyage, malgré sa popularité indéniable, se fait remarquer par un manque apparent de limites génériques. Après avoir dressé

un tableau des tentatives méthodologiques de l'époque, nous concluons que le statut des récits de voyage relève uniquement de la décision du lecteur. La recherche doit donc, au lieu d'énumérer les soi-disant règles, aboutir à l'élaboration des méthodes de lecture pour faciliter l'approche des textes.

MOTS-CLÉS: récits de voyage, 18e-19e siècles, France, statut littéraire, méthodes du voyage

1. Bevezető

Az útleírás kutatásának egyik alapvető paradoxona, hogy miközben az újkori Európában (legalábbis annak nyugati felében) igen elterjedt, rendkívül népszerű és magas olvasottságú műfajjal állunk szemben, az idetartozó szövegek megformálásával, tematizálásával kapcsolatos, általános, netán kötelező, exkluzív érvényű kritériumrendszerrel tulajdonképpen nem számolhatunk. Igazából még egyértelmű, vagy az elvárásokat hosszabb időre rögzítő műfajleírással sem találkozunk. Nagyfokú bizonytalanságot, illetve „engedékenységet” láthatunk a fogalomtárak, lexikonok, illetve a könyvtárak definíciós, osztályozási, besorolási tendenciáit vizsgálva is. Előbbiek esetében – már ha egyáltalán felmerül az útleírás irodalmi műfajként történő említése – nem sikerül egyértelműen meghatározni a rokonnak vagy közelinek érzett műfajoktól elválasztó vonalat.¹ Itt szeretnénk jelezni, hogy ez a bizonytalanság nem magyar sajátosság: no-

¹ A magyar nyelvű definíciós kísérletek eklatáns példáját adja a *Világirodalmi Lexikon*, amely az utazáshoz köthető műfajoknak nyolc önálló szócikket szentel. Vö. SZERDAHELYI István–VOIGT Vilmos, *Utazási irodalom = Világirodalmi Lexikon*, szerk. SZERDAHELYI István, KIRÁLY István, XVI, Budapest, Akadémiai, 1986, 216; LONTAY László–MARTINKÓ András, *Utazási regény, Uo.*, 216–217; KOVÁCS Endre, *Úti jegyzet, Uo.*, 240; BALASSA Péter–LÁZÁR György, *Útikönyv, Uo.*, 240; BALASSA Péter–MARTINKÓ András, *Útilevel, Uo.*, 240–241; BALASSA Péter–MARTINKÓ András, *Útinapló, Uo.*, 241–252; BALASSA Péter–HEGEDŰS Géza, *Útirajz, Uo.*, 242–243; KOVÁCS Endre–LÁZÁR György (–BALASSA Péter–HERCZEG Gyula–MARTINKÓ András–LONTAY László–SZERDAHELYI István), *Útleírás, Uo.*, 249–250. Megjegyzendő, hogy az útilevel vagy az útinapló a francia szakirodalomban egyazon műfaj eltérő formája csupán. A francia nyelvű bemutatáshoz lásd Marie-Noelle BOURGUET, *Voyages et voyageurs = Dictionnaire européen des Lumières*, dir. Michel DELON, Paris, PUF, 1997, 1092–1095; Jean RONDAUT [Roudaut], *Récit de voyage = Dictionnaire des genres et notions littéraires*, dir. François NOURISSIER–Pierre-Marc BIASI, Paris, A. Michel, 1997, 587–598.

ha az általunk közelebbről vizsgált francia kutatásban történtek kísérletek az egyes utazási tematikájú szövegtípusok besorolására, az érvelések itt is némileg ad hoc jellegűnek, és szélesebb forrásbázis bevonása esetén kétségbe vonhatónak tűnnek.² A könyvtárak rendezési szempontjait vizsgálva itthon és külföldön is sajátos kettősség tanúi lehetünk: miközben az útleírások tanulmányozásával kapcsolatos munkák az irodalomtudomány polcaira kerülnek, maguk a szövegek döntő részben a földrajzhoz sorolódnak, és a felfedezésekkel közös témát alkotnak. (Ez utóbbi szempont talán a leginkább vitatható, hiszen az útleírásoknak csupán egy része köthető a földrajzi felfedezésekhez, s a bennük található ismeretanyag alapján legtöbbször a történelem vagy a szociológia környekére is kerülhetne.) Ugyanakkor általában a jelesebb – más műfajban is alkotó – írók által készített útleírások a szépirodalmi művek közé kerülnek, az illető egyéb munkái mellé. (Ez esetben legalább tetten érhető az osztályozási szempont: nem a szöveg, hanem a szerző autoritása dönt – ami szintén megkérdőjelezhető, s francia földön például ezzel nyíltan szembehelezkedő állásfoglalás is napvilágot látott.)³

A fentiek alapján az útleírással foglalkozó kutató szinte légüres térbe kerül: nem csupán az egyértelmű műfaji kritériumok hiányoznak, hanem még az is felmerülhet, hogy az általa kutatott műfaj irodalmi létjogosultsága megvonatik.

Szerencsére a helyzet a valóságban ennél kedvezőbb, ám ehhez egy újabb paradoxonon keresztül vezet az út. Itt ismét a francia kutatást hívjuk segítségül. Az útleírás aranykorának tekinthető 18–19. századra fókuszáló (de többször még a kérdést tágabb kontextusban vizsgáló) kutatók

² Francine-Dominique Liechtentan például a Franciaországból vallási okok miatt elmenekülő hugenotta Maximilien de Misson itáliai utazásában (Maximilien DE MISSION, *Nouveau voyage en Italie*, La Haye, 1691) foglaltak alapján igyekszik különbséget tenni a művészi szándék nélkül készülő *récit de voyage* és az utazás által inspirált, irodalmi értékű *relation de voyage* között. Az egyébként rendkívül nagy alapossággal megírt, méltatlanul keveset idézett tanulmány törekvését a későbbi szakirodalom nem erősíti meg. Vö. Francine-Dominique LIECHTENTAN, *Le voyageur ou pèlerinage du scripteur: un homme de métier à la fin du Grand Siècle = Écrire le voyage*, dir. TVERDOTA György, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 149.

³ 2018-ban megjelent tanulmányában a francia irodalomtörténeti társaság elnöke, Sylvain Menant – éppen saját korábbi kutatásainak tapasztalataival érvelve – arra figyelmeztet, hogy a kánon részét képező szerzők esetében is óvatosan kell bánni az ún. *egyéb szövegekkel*, hiszen az értékítélet nem történhet meg pusztán a szerző hírneve alapján. Vö. Sylvain MENANT, *Qu'est-ce que la littérature française?*, Littera 2018/3, 5–14.

ugyanis a 20. század utolsó éveiben egyre inkább úgy foglaltak állást, hogy az útleírás egyik legfőbb sajátossága a definiálhatatlanság (eufemisztikusabban: a rendkívüli változatosság), a szabályok hiánya.⁴ Jean Roudaut egészen addig ment, hogy az útleírást „kollázsműfajnak” nevezte, amely máshonnan emeli be azt, amire éppen szüksége van.⁵

A fentiekből logikusan következik, hogy az utazás társadalmi gyakorlatával, illetve az útleírással foglalkozók számára a műfaji határ, a konvenció és annak átlépése, megsértése számos kontextusban elemezhető fogalomnak tűnik, s az interpretációk akár a határok tagadásáig is eljuthatnak. Ugyanakkor a par excellence ideologikus műfajnak is tekinthető útleírás – és erre éppen a hihetetlen termékenység a bizonyíték – valamilyen módon mégiscsak fennmaradt, olvasottságát a 20. század második feléig is megőrizte. Ez viszont arra ösztönzött bennünket, hogy utánajárjunk, létezett, létezik-e mégis valamilyen norma vagy igazodási pont, melynek révén a szövegek egybetartozása indokolható.

Úgy véltük, hogy a kérdés megválaszolásához elsőként számba kell venni azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhatnak az utazásból született szövegek együvé tartozásában. Ezt követte a rendszerezési, rendszeralkotási kísérletek tanulmányozása, s végül a másik oldalról, az olvasás felől történő közelítéshez jutottunk el. Hangsúlyozzuk, hogy a szorosabb vizsgálódás alapjául szolgáló korpuszt döntően 18–19. századi francia nyelvű útleírások, illetve utazásmódszertani munkák alkotják, s következtetéseink is leginkább ezen a területen érvényesíthetők.

2. Egység a különbözőségben

A számba vehető integráló tényezők közül – az útleírás tárgyán (*objet*), vagyis az utazáson túlmenően – hármat azonosítottunk, s vizsgáltunk meg bővebben: a témát (*sujet*), a fabulát vagy történetet (*fable*) és a formát (*forme*).

Ami a témát vagy tartalmat illeti, ez adottnak és könnyen meghatározhatónak tekinthető: az az ország, kontinens vagy vidék (egyes utak esetében maga a Föld), amely az utazás színteréül szolgál, s amelynek reprezentációja megtalálható az útleírásban. A különböző útleírás-gyűjtemények, e 17–19. századi kiadványtípus szerkesztői általában ezen elv

⁴ Vö. pl. BOURGUET, *i. m.*; ROUDAUT, *i. m.*

⁵ ROUDAUT, *i. m.*

szerint rendszerezik az útleírásokat, s azonos témához tartozónak tekintik az egyazon földrajzi egységgel kapcsolatos szövegeket (számos esetben a szöveg születésének időpontjától függetlenül). Ugyanakkor könnyen megállapítható, hogy nem lehet igazi tematikai egységről beszélni még azonos földrajzi egységek esetében sem, hiszen a reprezentáció az utazó-útleíró intenciója (az utazás jellege), illetve az utazás során bekövetkezett események folytán rendkívül heterogén; mondhatni, mindenki másról beszél: ki ásványkincsekről, ki történelmi eseményekről, ki az út során megismert emberekről.⁶

A fabula, vagyis az utazás elmondása (*relation*) sem köthető szabályokhoz; nincs arra vonatkozó előírás, hogy az utazás milyen eseményeinek, az utazó vagy a helyi lakosok mely cselekedeteinek kell szerepelniük – és milyen részletességgel – a szövegben. A tanulmányozott szövegegyes anyag arra enged következtetni, hogy még a bejárt útvonal közlésének részletességét illetően sincs egység, s akár az utazás fontos elemei, meghatározó állomásai vagy szereplői is elhallgathatók.⁷

Talán még a forma terén a legszűkebb a választék: a kutatók egybehangzó véleménye alapján a modern útleírás három formában jelenhet meg: valós vagy fiktív útlevelek, valós vagy fiktív útinapló, illetve – a legtöbbször fejezetekre osztott – emlékirat (értekezés) alakjában.⁸ A döntés ebben az esetben az utazó kezében van, s a forma nem implikálja a belső tematizálást. Így például a francia emigráns Salaberry grófnak a 18. század végén megjelent, útlevelek formájában közölt útleírása esetében a levelek csak kisebb részben foglalkoznak az utazás eseményeivel, jórészt politikai-történelmi kérdéseket tárgyalnak, s a keltezés tulajdonképpen

⁶ François Sulpice Beudant például kifejezetten Magyarország geológiai leírását helyezi a középpontba, míg Marmont marsall nagy hangsúlyt fektet az illusztris személyekkel lezajlott találkozók részletes bemutatására. Vö. François Sulpice BEUDANT, *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*, 1–4. k., Paris, Verdière, 1822.; Auguste-Frédéric-Louis Wiese de MARMONT, *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, 1–4. k., Paris, Ladvocat, 1837.

⁷ Így például Xavier Marmier az útleírásában egyébként felmagasztalt Széchenyi Istvánnal lezajlott találkozóknak még csak a tervét sem említi, s az eseményről Széchenyi naplójából szerzünk csak tudomást. Vö. SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, Gondolat, 1978, 1075; Xavier MARMIER, *Du Rhin au Nil*, 1–2. k., Paris, A. Bertrand, 1846.

⁸ BOURGUET, *i. m.*; ROUDAUT, *i. m.*

csak ürügy egyes témák bemutatásához.⁹ Csaknem fél évszázaddal később Xavier Marmier, a tudós könyvtáros hasonló témákról ír, csaknem ugyanekkorra terjedelemben, ám értekezés keretében.¹⁰

Ekkora mértékű heterogeneitás láttán szinte természetesen vetődik fel a kérdés, hogy a vizsgált korszakban történtek-e kísérletek az utazás és az útleírás rendszerbe foglalására, normák megalkotására. Erre a kérdésre igenlő választ kell adnunk; ám egyúttal azt is jeleznünk kell, hogy a normaszabás igen sajátos módon és tartalommal történt. Ennek megvilágításához röviden szólnunk kell az utazásmódszertanok vagy utazási segédletek (*méthodes du voyage*) keletkezéstörténetéről és sajátosságairól.

3. Kísérlet az utazás szabályozására: az utazási segédletek

Az útleírás újkori történetében a 16–17. század fordulóján érkezett el az a pillanat, amikor a szövegek száma és heterogenitása olyan „kritikus tömeget” alkotott, amely a rendszeralkotás felé irányuló gondolkodást indított el. Ennek első eredménye az általunk már említett utazás-gyűjtemények vagy utazási gyűjtemények megjelentetése volt. Ezek már földrajzi tematizálás alapján gyűjtötték egybe a szövegeket, ami lehetővé tette ez utóbbiak egybevetését. Mindez segítette az addigi eredmények (felfedezések, ismeretek) számbavételét, összegzését, a hiányok feltárását, s új, a közösség (az ország, az állam) számára hasznos desztinációk kijelölését. Ezzel együtt a siker mércéjévé is az vált, mennyiben tudott használható információkat szolgáltatni a bejárt vidékről (pl. a gyarmati expanzió vagy a megtelepedés céljára). Talán nem meglepő, hogy a hasznos utazás és információközlés első rendszerezési kísérletei angol földön születtek meg, s már a Royal Society *Philosophical Transactions* című folyóiratának első évfolyamában (1665) is megtalálhatók voltak.¹¹ (Itt szeretnénk megje-

⁹ SALABERRY, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, Maradan, An VII [1799] (a Magyarországra vonatkozó rész: 62–94.); MARMIER, *i. m.* Salaberry munkájának értékeléséhez lásd KÖVÉR Lajos, *Charles-Marie d'Yrumberry de Salaberry: Hat levél a 18. század végének Magyarországról*, Aetas, 2013, 3. sz., 154–178.

¹⁰ Vö. MARMIER, *i. m.*

¹¹ Az első útmutató Rook geometriaprofesszor munkája, s távoli tájakra induló tengerészeknek szól. Vö. ROOK, *Directions for sea-men bound for far voyages*, Phil. Trans., 30 May 1665, vol. 1, no. 8, 140–143.

gyezni, hogy noha az általunk ismert és tanulmányozott szakirodalom ezeket a cikkeket gyakran utazási programként definiálja, s ezt az álláspontot korábban mi is magunkévá tettük,¹² az utazás módszertani hátterét illetően az utóbbi másfél évtizedben végzett feltáró és elemző munkánk arról győzött meg bennünket, hogy ezen rövid textusok inkább tekinthetők a mérések egységesítése és megbízhatósága érdekében megfogalmazott gyakorlati tanácsoknak, mint programadó szövegeknek.) Ami a francia nyelvterületen fellelhető „elméleti” műveket illeti, Charles-César Baudelot de Dairval nem sokkal később (az 1680-as évek közepén) jelentette meg a hasznos utazás mikéntjét tárgyaló nagylélegzetű munkáját, amely viszont évtizedekig követők nélkül maradt.¹³

Mielőtt a hiátus, illetve a 18. század közepén meginduló fellendülés értékelésébe kezdenénk, érdemes néhány gondolat erejéig elidőzni az ügyvédi munka mellett régészeti-numizmatikai tevékenységgel is foglalkozó Baudelot de Dairval megállapításainál. Miként a könyv címének első fele (*De l'Utilité des Voyages*) is mutatja, a reflexió központi eleme az utazás haszna, használhatósága. Az utazással kapcsolatos meglátásokat a kétkötetes munka első kötetének elején találjuk, mintegy a tárgyalandó fejezetek elméleti bevezetőjeként. A csaknem hetven oldal terjedelmű értekezés tulajdonképpen két részből áll. Az első, szűk kilenc oldalra rúgó szöveg egy, a szerző utazásra készülő barátjához írt levél (*Lettre à un ami sur les Voyages*).¹⁴ Arra hivatkozva, hogy ő maga még nem vett részt távoli utazásokban, emelkedett stílusú, ókori referenciákkal jócskán megtűzdelt episztolájában Baudelot de Dairval – igaz, némi álszerénységgel és következtelenséggel – megvallja, hogy könyvekből szerzett műveltsége ellenére sem tud tanácsot adni azt illetően, mire figyeljen az utazó útja során.¹⁵ Ehelyett egy nemrégiben Angliában járt közös barátjuk útleírását ajánlja figyelmébe:

<http://rstl.royalsocietypublishing.org/content/1/8/140.full.pdf+html> (Utolsó letöltés: 2018. 10. 30.)

¹² Ehhez lásd SZÁSZ Géza, *Les méthodes de voyager du XVIIIe siècle et les transformations du discours du voyageur*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Romanica, 2000, XX, 33–46.

¹³ Charles-César BAUDELLOT DE DAIRVAL, *De l'Utilité des voyages, et de l'avantage que la recherche des antiquitez procure aux sçavans*, 1–2. k., Paris, chez Pierre Aubouin et Pierre Emery, 1686.

¹⁴ BAUDELLOT DE DAIRVAL, *i. m.*, 1. k., 1–9.

¹⁵ *Uo.*, 2.

Noha ez az ország [Anglia] általában nem tarthat számot a tudósok megkülönböztetett érdeklődésére, az ő megállapításai és az érdekességekről való beszámolója kellemes olvasmányt jelentenek, s nála még a legfurcsább részletek is szinte többet árulnak el az utazó intelligenciájáról, mint magáról a megfigyelt dologról. Így még a legnagyobb pusztaság is termékeny lehet az okos utazó számára. Az egyes országok éghajlata, erkölcsi és sajátosságai alkotják vizsgálatának tárgyát, amennyiben ismereteit gazdagítani, elméjét pedig megvilágosítani kívánja.¹⁶

Ezt követi egy hosszabb (hatvan oldal terjedelmű) történeti-filozófiai eszme-futtatás az utazás hasznáról. Az ezúttal is antik szerzőktől vett gondolatoktól burjánzó szöveg egyik alaptétele az, hogy az utazás a megismerés és a tanulás legfontosabb eszköze, ami szinte kötelező minden komolyabb pályára lépni kívánó ifjú számára.¹⁷ Az értekezés végéhez közeledve kapjuk meg igazából Baudelot de Dairval tanácsait: az utazónak tájékozódnia kell a beutazni kívánt területen járt korábbi szerzők munkáiból, egyrészt azért, hogy biztos alapismeretekkel rendelkezék, másrészt azért, hogy tudja, mi az, amit már nem kell megfigyelnie (és leírnia); majd pedig az utazás minden pillanatában a megfigyeléssel kell foglalkoznia, hiszen nem tudhatja, később mi lesz fontos. Még indulás előtt el kell döntenie, mi lesz az utazás célja (itt nem a célországról van szó, hanem az utazás típusáról), s ehhez kell tartania magát.¹⁸ Amennyiben ezt kiterjesztőleg értelmezzük, ezzel egyúttal eldöntetik az útleírás jellege is.

Baudelot de Dairval értekezésének nem csupán címe, hanem tartalma is egyetlen kérdés köré összpontosul, s ez az utazás hasznossága az egyén és a nemzet (*nation*) számára, az ismeretek gyarapítása, a látókör szélesítése. Minden elméleti felvetésnek és az utazás gyakorlati megvalósításának is ezt kell szolgálnia. Ebből fakadóan az útleírás, mint az utazásból születő mű is, instrukciós céllal készül, s anyagát a következetes megfigyelés szolgáltatja.

Ahogy már fentebb is jeleztük, Baudelot de Dairval kezdeményezése sokáig „követők” nélkül maradt, s igazi elméleti-módszertani gondolkodás csak a 18. század utolsó harmadában tapasztalható francia nyelvterületen. Ezek után szinte természetesen adódik a következtetés, miszerint a francia felvilágosodás és az egyetemes művelődéstörténet talán legnagyobb lélegzetű és elvitathatatlan vállalkozása, az *Enciklopédia* indította el

¹⁶ *Uo.*, 8. (Saját fordításunk.)

¹⁷ *Uo.*, 9–69.

¹⁸ *Uo.*, 68.

az utazással kapcsolatos gondolkodás fellendülését. Noha a kétségtelen időbeli egybeesés (az *Enciklopédia* kötetei az 1750–1770-es évek során jelentek meg) erre utal, s az *Enciklopédia* általános gondolkodásformáló hatása vitán felül áll, az utazással kapcsolatos szócikkek megújító szerepét kétségbe kell vonnunk. S nem csupán azért, mert az 1765-ben megjelent XVII. kötetben öt tematikus szócikk anyagát is képező *Voyage* nem valamelyik nagy filozófus, hanem a „vízhordónak” tekinthető Jaucourt lovag munkája (az *Enciklopédia* szócikkeinek döntő többségét hozzá hasonló hangyaszorgalmú, de a század nagy gondolkodói közé nem sorolható közreműködők írták), hanem azért, mert a szócikkek szövege addigi ismeretek és vélemények összefoglalása, semmi újat nem mond Baudelot de Dairval nyolc évtizeddel korábbi gondolataihoz képest, és nem szabja meg az utazással kapcsolatos jövőbeli gondolkodás kereteit.¹⁹ Akkor viszont mi lehet az elméleti gondolkodás megújulását (tulajdonképpen megszületését) kiváltó ok? Véleményünk szerint ezt nem a filozófiai traktátusokban, hanem a korabeli könyvpiac és információszerzés sajátosságaiban kell keresnünk. Egyrészt a század középső harmadának végére egyértelművé és mérhetővé válik az útleírások hatalmas népszerűsége, amit a kiadói adatok is alátámasztanak. A szakirodalom által egységesen hivatkozott Boucher de la Richarderie kimutatása szerint a 18. század folyamán csak Angliában és Franciaországban mintegy 3450 útleírás jelent meg,²⁰ ami a korabeli – néhány tízezres – fizetőképes olvasóközönség

¹⁹ „Az utazás szélesíti a szellem látókörét, nevel, ismeretekkel gazdagít, és kigyógyít saját nemzetünk előítéleteiből. A tanulás ezen módját nem helyettesíthetik a könyvek vagy mások elbeszélései; mindenkinek önállóan kell véleményt alkotnia az emberekről, a tájakról és a tárgyokról. Ebből következően az utazás fő célja vitathatatlanul más nemzetek erkölcsének, szokásainak, szellemének, uralkodó ízlésének, művészetének, tudományos életének, iparának és kereskedelmének vizsgálata. Az ilyenfajta, az értelem által vezérelt generációról generációra elvégzett megfigyelések mutatják meg leginkább a népek jó és rossz tulajdonságait, mindazon pozitív vagy negatív változásokat, amelyek egy nemzedék élete alatt beállnak az egyes országokban törvények, háború, béke, gazdagodás, elszegényedés vagy új kormányzati tényezők révén.” JAUCOURT, *Voyage (Éducation) = Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XVII, Neuchâtel, 1765 (reprint: New York, Pergamon Press, 1969), 477. (Az idézett részt saját fordításunkban közöljük.) A kérdéshez lásd még: SZÁSZ Géza, «Voyage» et «Voyageur» dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme? = *Cultivateur de son jardin: Mélanges offerts à Monsieur le Professeur Imre Vörös*, szerk. CSEPPENTŐ István, Budapest, ELTE, 2006, 215–221.

²⁰ Vö. pl. BOURGUET, *i. m.*

nagyságához viszonyítva óriási szám. Emellett jelentősen lerövidült az utazás befejezése és az útleírás megjelentetése között eltelt idő, ami jelzi, hogy a szerzők igyekeztek eleget tenni a távoli tájakról szóló beszámolókat izgatottan váró olvasók igényeinek, jóllehet – legalábbis Franciaországban – az általános cenzúra miatt néha hónapok vagy éppen évek kellettek, mire nyomtatási engedélyhez jutott a mű.²¹ Ez a sietség nyilvánvalóan kihatott az alkotói munka elmélyültségére: sokszor felszínes, elnagyolt, másoktól minden kritika nélkül átvett elemekkel „feldúsított”, több esetben már a kor embere számára is nyilvánvalóan téves információkat vagy megállapításokat tartalmazó szövegek jelentek meg. Ez a jelenség viszont komolyan megkérdőjelezte az útleírások hitelességét és az utazói-útleírói attitűd komolyságát. Az információszerzés 18–19. századi struktúráinak sajátosságai miatt (a sokszor a sajtóban is közreadott magánlevelek mellett egészen a 19. század közepéig az útleírások jelentik a külföldről alkotott kép fő forrását) ráadásul jelentős mértékben érintette az egyre inkább egy rendszer irányába elmozduló tudásösszegzés munkálatait, és nyilvánvalóan zavarta a friss és helytálló ismereteket birtokolni kívánókat. A folyamat eredménye már rövid távon is az utazó és az útleírás hitelvesztése („minden utazó hazudik”), illetve az idegen tájakkal és népekkel kapcsolatos, minden további reflexió nélkül ismételtetett megállapítások előítéletes rögzülése lett. Ezzel az utazás és az útleírás elvesztette azt a sokat hangoztatott – Baudelot de Dairval művében, illetve az *Enciklopédia* szócikkében is alapvetőnek tartott – funkcióját, hogy a személyes tapasztalás és a tapasztalatok közreadása révén kijavítsa vagy pótolja az előző generációk ismeretanyagának hibáit, illetve hiányosságait.

Meglátásunk szerint e helyzet tarthatatlanságának felismerése eredményezte azokat az elméleti próbálkozásokat, melyek a 18. század utolsó harmadában-negyedében az utazás, a megfigyelés és az útleírás szabály-és eljárásrendjének megalkotását célozták. A kutatás általában négy fontos szöveget azonosít ezen a területen; ezek mindegyike gyakorlatilag tel-

²¹ Egy konkrét francia példával élve: a világ körüli útjáról 1768-ban hazatérő, expedícióját királyi támogatással végrehajtó (tehát a cenzúra által vélhetően engedékenyen kezelt) Louis-Antoine Bougainville útleírásának 1771-es (tehát az utazás lezárultát három évvel követő) megjelenését Marie-Noëlle Bourguet a közvélemény (és Versailles) felfokozott várakozásából fakadó sietséggel indokolja. Vö. BOURGUET, *i. m.* Ez arra utal, hogy a hazaérkezés után általában jóval több idő telt el, mire az útleírás megjelenhetett. A cenzúra szigora és lassúsága alól kibúvót jelentett a holland földön – elsősorban Amszterdamban – név nélkül vagy álnéven történő szövegkiadás.

jesen ismeretlen volt a magyar közönség számára az ezredfordulóig, s tanulmányozásuk máig töredékes.²²

E munkák közös jellegzetessége, hogy valamilyen módon kapcsolódnak a direkt tapasztalathoz; akár úgy, hogy egy vagy több utazás tapasztalata szűrődik le bennük, akár úgy, hogy konkrét utazás vagy utazások segítése (útmutatás) céljából születtek.

Az első, a legismertebb és talán a legnagyobb jelentőségűnek tartott utazási és leírási módszert az utazásról és az útleírásról egyébként is kiterjedt, változatos és néha váratlan gondolatokat megfogalmazó Diderot „Hollandiai utazás” (*Voyage en Hollande*) című művében találjuk.²³ Az egyébként több részletben és verzióban elkészült munka előszavában a szerző elénk tárja annak módszerét, miként kell hasznos és helyes megfigyeléseket végezni utazás közben; majd kísérletet tesz e módszer alkalmazására saját 1773-as, illetve 1774-es hollandiai útjáról szóló beszámolója esetében. Ennek következtében a leírás addig megszokott ritmusa megtörik, és a végeredmény a hagyományos útleírásokkal való teljes szakítás. A mű nem követi sem a bejárt útvonalnak, sem az utazás kronológiájának rendjét. (Sőt, nem is közli közvetlenül, hogy milyen útvonalat követett, és mikor járt egyik vagy másik helyen.) A leírás ritmusát normális körülmények között szabályozó „megálló” (városok, fogadók, postaállomások), melyekről minden „hagyományos” útleírás említést tesz, teljes mértékben hiányoznak, aminek következtében az utazás dinamikája szinte teljesen eltűnik. Az általában a látottak leírásának szentelt fejezeteket pedig olyanok váltják fel, ahol szinte kizárólag politikai, vallási vagy közigazgatási kérdésekről olvashatunk. Az utazónak, amennyiben a szerző tanácsait követi, immár nem is annyira a szemével kell megfigyelnie a bejárt vidéket, hanem a helybélieknek kell specifikus kérdéseket feltennie, s

²² A téma kutatásával kapcsolatos eredményeinket összegző, 2000-ben megjelent francia nyelvű tanulmányunkat követően a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya vitaülésén, 2004. január 14-én tartott magyar nyelvű előadásunk tekinthető a kérdés első magyarországi felvetésének. Jelen tanulmányunkban – a főbb gondolati elemek megtartása mellett – az azóta eltelt mintegy másfél évtized során felgyűlt adatokat, illetve reflexiókat osztjuk meg az olvasóval. Mindezek publikálása az elmúlt időszakban csak részlegesen, nagyobb lélegzetű vagy eltérő tematikájú munkáinkban elsősorban történt meg. Vö. SZÁSZ, *Les méthodes de voyager... , i. m.*; UŐ, *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*, Szeged, JATEPress, 2016, 33–47.

²³ Az utazás tematikájának a diderot-i életműben való megjelenésével kapcsolatosan lásd KOVÁCS Eszter, *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2009.

a kapott válaszokat feljegyeznie, majd a hallottak alapján – ideális esetben – pártatlan véleményt alkotnia. Diderot a következőképpen határozza meg az utazó feladatát:

Óvakodjon az elhamarkodott véleményalkotástól, és gondoljon arra, hogy mindenütt vannak elégedetlen emberek, akik alábecsülik az eredményeket, illetve túlzottan lelkesek, akik mindent felértékelnek!

Ritka a jó megfigyelő; és még ha valaki természeténél fogva az, akkor is könnyen tévedhet, amennyiben elkapkodja a dolgokat. Az utazó számára éppolyan fontos a hidegvér és a pártatlanság, mint a történetírónak. [...] Nem kell sokáig egy helyben tartózkodnia, és sok tévedéstől is megkíméli magát, amennyiben a helyben lakó művelt és tapasztalt embereket kérdezi a megismereni kívánt dolgokról.

A beszélgetés a különböző társadalmi helyzetű emberekkel néhány óra alatt több ismeretet nyújt, mintha tíz évig ugyanott tartózkodna, és megfigyeléseket végezne. [...] És mindenekelőtt: legyen óvatos a saját képzelőerejét és emlékezetét illetően! A képzelet megváltoztatja a dolgok valódi természetét, legyen szó azok megszépítéséről vagy elcsúfításáról; a hálátlan emlékezet semmit sem tart meg, a hűtlen emlékezet pedig mindent megcsorbít. Amit nem írunk le, azt elfelejtjük; s hiába is próbálnánk felhasználni mindazt, amit csak hanyagul vetettünk papírra.²⁴

Adott tehát a módszer: a kérdéseket és a kapott válaszokat le kell jegyezni, s ez alkotja az útleírás fő szövegét. Ez a szisztematizálás egyúttal lehetővé teszi, hogy az új típusú útleírás dokumentumértékűvé váljon, s az útleíró elbeszélésmódjába beemeli a politikai-filozófiai diskurzust és szókincset.

A módszer megfogalmazása mellett az *Utazás Hollandiában* azt is meghatározza, milyen ismeretekkel kell rendelkeznie az utazónak, s mi-
ben is áll a „hasznos utazás” (*voyage utile*) fogalma. Az ismételten fő cél-
nak tekintett hasznos, vagyis instruktív és nevelő szándékú utazás két

²⁴ Denis DIDEROT, *Hollandiai utazás – Előljáró beszéd* = Denis Diderot: *Esztétika, politika, filozófia*, szerk. KOVÁCS Eszter–PENKE Olga–SZÁSZ Géza, Budapest, L’Harmattan, 2013, 100–103. (Saját fordításunk.) A szöveg forrása: Denis DIDEROT, *Voyage de Hollande* = DIDEROT, *Ceuvres complètes*, XXIV, éd. Didier KAHN, Paris, Hermann, 2004, 46–48. Hollandiát az író-filozófus Szentpétervárra tett útja során látogatta meg.

Lásd még Friedrich WOLFZETTEL, *Le discours du voyageur: Le récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1996, 266–276.; Daniel MORNET–René POMEAU, *Les lettres de 1750 à 1789 = Littérature française*, dir. Joseph BÉDIER–Paul HAZARD–Pierre MARTINO, II, Paris, Larousse, 1949, 94–95.

fontos elemből áll. Az utazónak először saját hazáját kell felfedeznie, s csak ezután indulhat külhoni utakra. Ez az egymásra építkezés segíti egyrészt a kritikai szellemet, másrészt alapot nyújt az összehasonlító vizsgálatokhoz.

Az eddigiekből kitűnik, hogy Diderot – szinte Baudelot de Dairval nyomában járva – új alapokra kívánta és tudta helyezni az utazást és az útleírást, hogy azok a kor követelményeinek megfelelő és hasznos ismereteket nyújtsanak. Mindamellet e szöveg önmagában kevés lenne annak bemutatásához, milyen kiterjedt volt a 18. század második felében francia nyelvterületen az utazásról való gondolkodás. Éppen ezért további három, a szakirodalom által is fontosnak elismert, ám – főleg együtt – kevéssé feltárt szöveget vettünk górcső alá.

Közülük az elsőnek szerzője Horace-Bénédict de Saussure (1740–1799), francia-svájci geológus. Saussure voltaképpen a felvilágosodás kori tudós ideáltípusának tekinthető. Dél- és Nyugat-Európát beutazva szisztematikus gyűjtőmunkát is folytatott, s a kritikai szellem által áthatott műveiben a természettudományos megfigyelések mellett történelmi és filozófiai eszmefuttatások is olvashatók. A hegyekben tett útjainak leírását főművében, az 1779 és 1796 között négy kötetben, „Utazások az Alpokban” (*Voyages dans les Alpes*) címen megjelent könyvben tette közzé.²⁵

Diderot példáját követi abban, hogy az első kötet elejére ő is módszer-tani jellegű bevezetőt ír.²⁶ Ebben új megfigyelési és leírási módszereket javasol. Szintén Diderot-hoz hasonlóan ő is legelőször a korábbi természettudósok és utazók hibáit kárhóztatja (ez egyébként a század végéhez közeledve egyre terjedőbb szokás volt). Szerinte az újkori természettudósok legnagyobb hibája az, hogy csak a „különlegességeket keresik”, vagyis egy-egy adott tényezőre fókuszálnak, miközben a tágabb összefüggéseket figyelmen kívül hagyják: „Mintha valaki Rómában a Pantheon vagy a Colosseum talaját túrná holmi színes üvegcserepek után kutatva, s közben egy pillantásra sem méltatná e csodálatos épületek építészeti megoldásait.”²⁷

Hol kapcsolódnak egy természettudós megfigyelései a felvilágosodás útleírásával, illetve az útleírók feladataival kapcsolatos vélekedéséhez? A válasz szintén a bevezetőben rejlik. Az utazás során tett megfigyelések egyrészt segítik a földtörténeti kutatásokat, másrészt az emberi léthez

²⁵ Horace Bénédict de SAUSSURE, *Voyages dans les Alpes, précédés d'un essai sur l'histoire naturelle des environs de Genève*, 1–4. k., Neuchâtel, Fauche, 1779–1796.

²⁶ Uő., *Voyages dans les Alpes: Discours préliminaire*, Genève, Minizoé, 1998.

²⁷ SAUSSURE, *Voyages dans les Alpes: Discours...*, i. m., 23. (Saját fordításunk.)

képest örökkévalóság óta fennálló (vagy működő) természeti képződmények látványa új megvilágításba helyezheti az emberi társadalmak törekvéseit is.²⁸

Az utazás hasznosságáról szóló elmélkedések mellett Saussure könyvének bevezetője is tartalmaz módszertani útmutatót. Szinte Baudelot de Dairval és Diderot „tanácsát” követve, ő is az utazó saját tapasztalatait helyezi a legelső sorba, s ezt személyes példájával is megerősíti. Elődeihöz hasonlóan Saussure is a *mindent feljegyezni* elvét követi, és szigorú menetrendet határoz meg:

Azt a szigorú szabályt kényszerítettem magamra, hogy az általam tett megfigyeléseket mindig az adott helyen feljegyeztem, és a lehetőségek függvényében 24 órán belül le is tisztáztam.

Elővigyázatosságból [...] minden utazás esetében elkészítettem az utazás céljával szolgáló kutatások rendszeres és részletes menetrendjét. Mivel a geológus általában utazás közben végzi megfigyeléseit és vizsgálódásait, a legkisebb figyelmetlenség örökre megfoszthatja egy-egy érdekes dologtól. Ám még ha figyel is, oly sok és változatos dologgal kell foglalkoznia, hogy abból egy-egy könnyen elmaradhat. Így például egy fontosnak tűnő megfigyelés leköti teljes figyelmét, s elfeledteti vele a többit. Máskor a rossz idő elkedvetleníti, a fáradtság miatt gondolatai máshol kalandoznak, s a mindebből következő hanyagság később megbánást szül, s gyakran arra kényszerülünk, hogy visszaforduljunk. Ehelyett elég időnként egy-egy pillantást vetni a tennivalók listájára, s egyből eszünkbe jut az összes elvégzendő kutatás. Tennivalóimnak eleinte szűkkörű listája gondolkodásom fejlődésével párhuzamosan kitágult és tökéletesebbé is vált.²⁹

Ezek szerint az igazi természettudósoknak sokat kell utaznia; utazásai állomáshelyein pedig jegyzeteket kell készítenie, hogy ezzel is csökkentse a tévedés lehetőségét. Ennek eredménye viszont az, hogy a „látottak” szintén rendszert alkotnak. A feljegyzések fontossága és a rendszerezésre való törekvés erősen rokonítja Diderot és Saussure elképzeléseit, noha előbbi természettudományos, utóbbi politikai indíttatású „utazást” hajtott végre.

1795-ben, tehát már a francia forradalom éveiben, a Direktórium korában született meg Constantin François de Volney (1757–1820) *Questions de statistique à l'usage des voyageurs* („Statisztikai kérdések utazók számára”) címet viselő értekezése, melynek értelmében az utazóknak egy előre

²⁸ *Uo.*, 26–27.

²⁹ *Uo.*, 31–32. (Saját fordításunk.)

összeállított kérdőív pontjai alapján kellett az adott ország viszonyait leírniuk.³⁰

Az említett kérdőív elkészítésére Volney-t maga a francia külügyminiszter (véltetően a posztot 1795. november 3-ig betöltő Jean-Victor Colchen) kérte fel, s a munka még 1795-ben megjelent, hivatalos kiadványként. A kor oktatás- és művelődéspolitikájának fontos alakjaként is ismert szerző által jegyzett előszó alapján a külügyminisztérium célja Franciaország külhoni képviselőinek minél hatékonyabb támogatása volt. Utóbbiak ugyanis szabadidejükben (és ebből Volney szerint igen sok volt) kötelesek voltak statisztikai szempontok alapján feltérképezni az állomáshelyükül szolgáló országokat, miután bejárták azokat. A felfedezés lázában (*fièvre exploratrice*) égő köztársasági nemzetállam pedig arra is ügyelt, hogy a külföldön tartózkodók ne a saját elképzeléseik szerint feltett kérdések, hanem egy központilag összeállított és egységesített kérdéssorra kapott válaszok segítségével írják le az adott országot.

Mindez arra utal, hogy a 18. század utolsó éveire új szerephez is jutott az útleírás: didaktikus műfajból egyre inkább országdokumentummá vált, az új elvárások is ezt tükrözik. A lehetséges felhasználás módját egyébként éppen Volney fogalmazta meg egyetemi előadásainak sajtó alá rendezett változatában. A francia forradalmat megelőző időszakban útleíróként hírnevet szerzett tudós, aki emellett a romok érzelmi indíttatású leírásának úttörőjeként is ismert,³¹ reflexióba bocsátkozik az utazások (és az útleírások) hasznosságát illetően.³² E gondolatok szerint az útleírás elvileg kiemelten autentikus forrásnak számít a történelemtudós számára, ám még az elméletileg teljes objektivitásra törekvő történész szerző-utazó sem tudja kivonni magát egyéni érdekeinek és érdeklődésének hatása

³⁰ Constantin-François VOLNEY, *Questions de statistique à l'usage des voyageurs = Volney: Œuvres*, éd. Anne DENEYS-TUNNEY–Henry DENEYS, I, Paris, 1989, 663–679.

³¹ Vö. Constantin François VOLNEY, *Voyage en Syrie et en Égypte, Pendant les années 1783, 1784 et 1785, Avec deux Cartes Géographiques et deux Planches gravées, représentant les ruines du Temple du Soleil à Balbek, et celles de la ville de Palmyre, dans le Désert de Syrie*, 1–2. k., Paris, Volland, 1787; Uő., *Les Ruines ou méditation sur les révolutions des empires*, Paris, Desenne–Volland–Plassan, 1791. A kérdéshez magyarul lásd pl. SZABOLCS Enikő, *A romok poétikája a francia neoklasszicizmus és a preromantika időszakában: Diderot-tól Chateaubriand-ig = Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin–PENKE Olga–SZÁSZ Géza, JATEPress, Szeged, 2017, 113–115.

³² Lásd Constantin François VOLNEY, *Leçons d'histoire prononcées à l'École Normale, augmentées d'une leçon inédite = Volney: Œuvres*, éd. Anne DENEYS-TUNNEY – Henry DENEYS, I, Paris, 1989, 584–588.

alól. Azt hangsúlyozza, hogy az utazások éppen a meggyökeresedett hagyományok és tévhitek lerombolása terén lehetnek hasznosak, hiszen gyakran kifejezetten azok ellentétét állítják. Az általuk közvetített tiszta kép pedig segíthetné a tudósokat és a politikusokat is a pozitív eredmények átvételében és kormányzati hasznosításában. Az addig nevelő feladatot ellátó útleírás a korábban már megfogalmazott követelmények át-dimenzionálásával a mindenkori politikai vezetés információforrásai közé is bekerül:

A létező és pontosan megfogalmazott tények ábrázolása először is egy-egy nemzet szellemi és politikai állapotának jobb megismerését eredményezné. Ezzel pedig az egyes részek kölcsönhatása a kormányzás és a törvényalkotás komoly művészete számára igen hasznos elmékedések és tervek immár minden kétértelműségtől mentes tárgyává válna.³³

Nem sokkal Volney után Talleyrand, a Direktórium és Napóleon későbbi külügyminisztere egy akadémiai előadásában már egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a politikusoknak az útleírók műveit *kell* tanulmányozniuk, mielőtt külpolitikai (például gyarmati terjeszkedéssel összefüggő) jellegű döntéseiket meghoznák.³⁴

Az egyes országok leíró statisztikai felmérésével kapcsolatos kérdőívre visszatérve érdemes megjegyezni, hogy Volney az utazókat már alapvetően „kérdéseket feltevő embercsoportként” definiálja (*une classe essentiellement questionneuse*). Az utazási segédletek addigi történetére visszatekintve a kérdőívet akár a Diderot által elindított folyamat betetőzéseként is értékelhetjük, hiszen ebben már nem csupán elismerik a kérdezés fontosságát, hanem meg is határozzák, milyen kérdéseket kell feltenni (s az útleírást a válaszok alapján megszerkeszteni).

³³ VOLNEY: *Leçons d'histoire...*, i. m., 588. (Saját fordításunk.)

³⁴ Vö. Charles-Maurice de TALLEYRAND-PÉRIGORD, *Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk*, ford., jegyzetek SZÁSZ Géza, Szeged, 1992. (Az értekezés Talleyrand 1797 júliusában tartott akadémiai előadásának szövegét tartalmazza.) Eredeti szövegkiadás: Charles-Maurice de TALLEYRAND-PÉRIGORD, *Essai sur les avantages à retirer de colonies nouvelles dans les circonstances présentes = Mémoires de morale et de politique*, Paris, Badouin, 1797, 288–301. Talleyrand művéről, illetve a történeti-politikai kontextusról lásd SZÁSZ Géza, *Francia gyarmatosítási elképzelések a 18. század végén: Choiseul és Talleyrand = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, Szeged, JATEPress, 1999, 113–120.

Milyen kérdésekről is van szó? Volney 135 kérdést sorol fel, melyeket két nagy csoportra oszt. Mai fogalmaink szerint az első csoport elsősorban a természetföldrajzi jellemzőkkel foglalkozik (pl. éghajlat, ásványkincsek), míg a másodikat a gazdaság- és társadalomföldrajzi tényezőknek szenteli a szerző. Az első csoportba tartozó kérdéseket olvasva óhatatlanul is Diderot Hollandiáról szóló „útleírásának” első sorai jutnak eszünkbe.³⁵

A kérdések döntő része az emberek társadalmon belüli helyzetével és magatartásával foglalkozik. E jelenség magyarázata egyrészt a felvilágosodás korának öröksége, vagyis egy új típusú politikai és társadalmi diskurzus, másrészt pedig Volney „ideológiai” elkötelezettsége. A szerző ugyanis az Ideológusok századvégi irányzatának egyik jeles képviselője volt.

Volney kérdőívének tanulmányozása egyértelműen azt a megállapítást eredményezi, miszerint az útleírás műfaja jelentős átalakuláson ment keresztül: érdekességek gyűjteménye helyett – saját belső lényegét is megváltoztatva – a külhoni népek tanulmányozásának hivatalosan is megerősített eszköze lesz, miközben elősegíti a szociológia és a statisztika önálló tudománnyá fejlődését. A hivatalos elismertség és felhasználás ugyanakkor kényszerrel is jelent: az útleírások készítése immár államilag kirótt feladat, és az egységesítő politikai hatalom az útleírói módszereket is uniformizálni kívánja. A kérdőív e törekvés egyik döntő állomását jelenti.³⁶

³⁵ „Az Egyesült Tartományok és az uralmuk alá tartozó vidékek a [keleti] hosszúság 24 és 29 foka, illetve az északi szélesség 51 és 54 foka között található. A tartományok egymással szomszédosak; kiterjedésüket hosszában 48, széltében 40 mérföldre becsülik. E szűk és terméketlen területen az emberek már hosszú ideje együtt élnek a tengerrel. Hollandiába érkezve a tengerről csak a templomtornyokat és a fák tetejét lehet látni, és még egészen közélről is úgy tűnik, mintha minden tárgyak egy elárasztott területről emelkednének ki. A levegő itt nedves és egészségtelen. A tél tovább tart, mint nálunk [Franciaországban], ám nem elviselhetetlenül hideg. A tavasz csupán a tél végét jelzi; az északi szél a tavaszi napjegy-egyenlőség előtt röviddel elkezdi fújni, s csak kevéssel a nyári napforduló után marad abba.” Denis DIDEROT, *Voyage en Hollande*, Paris, Maspero, 1982, 27. (Saját fordításunk.)

³⁶ Munkájának bevezetőjében egyébként Volney saját maga is elismerte, hogy kérdőíve nem önálló munka, hanem Leopold Berchtold német „filantróp” művének rövidített és egyszerűsített változata – vagyis hasonló törekvések Franciaország mellett Európa más országaiban is voltak. Vö. VOLNEY, *Questions de statistique...*, i. m., 663.

Az eddig az utazóval és az útleírással kapcsolatban megfogalmazott – és általunk röviden ismertetett – elvárások sajátos kiterjesztését láthatjuk a 18. század utolsó jelentős francia nyelvű módszertani alkotásában, Joseph Marie de Gérando (1772–1842) 1800-ban közreadott, *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages* („Értekezés a természeti népek megfigyelésében követendő módszerekről”) című memorandumában.³⁷ Az eredetileg a távoli (Európán kívüli) vidékek felderítésére induló személyeknek szánt anyag az írásbeliséggel nem rendelkező népekkel való kapcsolatfelvétel, illetve az információszerzés participatív eljárását és az eredmények rögzítésének módját határozza meg, s ezzel beemeli a mai fogalmakkal tárgyi és szellemi néprajznak, illetve kulturális antropológiának nevezett diszciplínákat is az útleírást befolyásoló tényezők közé. Ugyanakkor De Gérando a tartalmi elvárásokon-tanácsokon túl nem fogalmaz meg útmutatást az utazó-útleíró számára arra vonatkozólag, hogyan is kellene megírni a szöveget. Ezt a hiányt már Volney esetében is felfedezhetjük (hacsak nem feleltetjük meg a struktúrát az írásmódnak). Diderot és Saussure – tekintve, hogy módszertani bevezetőjüket mindkét esetben a saját útleírásuk követte – mintegy személyes példáján keresztül mutatja meg, miként is kellene útleírást készíteni, ám az útmutatás mindkettőjükénél implicit marad; ráadásul feladatszabásuk, szabályrendszerük az információszerzésre (az utazás, a megfigyelés „végrehajtására”) fókuszál. Mindketten jelzik, hogy egy-egy sajátos irányt követnek, és nem tiltanak ki – legalábbis explicit módon – más diszkurzusokat, további tartalmakat, megközelítéseket, mindketten tartózkodnak az esztétikai tárgyú megnyilvánulásoktól.

³⁷ Joseph-Marie de Gérando (aki egyébként a magyar olvasók számára ismertebb Auguste de Gérando nagybátyja volt) a párizsi székhelyű *Société des Observateurs de l'Homme* tagjaként készítette el memorandumát. A teljes szövegét francia nyelven lásd pl.: Jean COPANS–Jean JANIN, *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'homme en l'an VIII*, Paris, Sycomore, é.n., 127–169. (De Gérando írásának kiadói engedélye 1800. szeptember 14-ről kelt.) Joseph-Marie de de Gérando (1772–1842) életéhez, eszmevilágához és műveihez lásd Paul BOWMAN, *Les Idéologues = De la littérature française*, dir. Denis HOLLIER, Paris, Bordas, 1993, 567–568.; COPANS–JANIN, *i. m.*, 24–67., 169. A *Société des Observateurs de l'Homme* működésével kapcsolatban lásd *uo.*, 23–67; Michèle DUCHET, *Le partage des savoirs: Discours historique et discours ethnologique*, Paris, La Découverte, 1984, 192–218.; Jean-Luc CHAPPEY, *La Société des Observateurs de l'homme (1799–1804): Des anthropologues au temps de Bonaparte*, Paris, Société des Études Robespierriennes, 2002.

Ezen jegyek számbavétele óhatatlanul felveti a kérdést: az ily módon lecsupaszított, dokumentummá minősített útleírás kilépett-e az irodalmi műfajok közül? Véleményünk szerint nem váltáshoz, csupán elágazáshoz érkeztünk. A megbízhatatlan, konfúz, más szerzőktől kölcsönvett megállapításokat tartalmazó, néhol kifejezetten a valósággal ellentétes képet közvetítő útleírás – a kor információszerzési és közvetítési struktúráiban betölteni hivatott szerepe miatt – átalakulásra kényszerült, s az elvárások éppen a megbízhatóság, a dokumentum-érték irányába mozdították el, akár az esztétikum teljes figyelmen kívül hagyása mellett is. Ezzel viszont lehetővé vált, hogy gyakorlatilag bármely utazó útleíróvá váljon, amennyiben képes, vagy hajlandó volt megfigyeléseit a módszertanok szerzői által megkívánt módon végezni, valamint a tartalmi elvárásoknak megfelelő szöveget produkálni, s nem kellett a hitelességet a vélt vagy valós szépség kedvéért feláldozni.

Ennek eredménye lesz egyrészt a 19. század – mai szóval élve – természettudományos útleírásainak hatalmas tömege, másrészt az, hogy megfelelő műveltséggel rendelkező – de irodalmi babérokra nem feltétlenül törő – személyek a szöveg esztétikai értékét érintő kritika veszélye nélkül írhatták meg és adhatták közre műveiket. Az általunk közelebbről is vizsgált 18–19. századi magyarországi útleírások gyakorlatilag kivétel nélkül az imént említett körbe tartoznak, s amennyiben kritikai visszhangjukat (egyes esetekben a szerzők egymásra történő reflektálását) nézzük, azt látjuk, hogy kizárólag tartalmi jegyek kerülnek említésre vagy kifogásolásra, a kritikus nem foglalkozik a stílári elemekkel, nem foglal állást az írás lebilincselő vagy unalmas mivoltát illetően, s nem kér számon például személyes impressziókat, eredetibb hangot vagy változatosabb tájleírásokat, cselekménybonyolítást stb.³⁸

Mindez óhatatlanul együtt jár a *Voyage* fogalom mint utazásból származó mű jelentésének kiterjesztésével, s olyan szövegek címében is meg-

³⁸ Marmont marsall korábban Napóleon, majd 1814–1830 között a Bourbonok híveként játszott szerepe miatt széleskörű érdeklődésre számot tartó útleírásának ismertetése kapcsán Eugène Lerminier, a *Revue des Deux Mondes* kritikusa például elsősorban a szerző különös életútja felett medítál. Vö. Eugène LERMINIER, *Voyage du duc de Raguse*, *Revue des Deux Mondes*, 1837/11, 729–761. (A marsall élete: 729–731.) Szintén Marmont marsall útleírásáról közölt kritikát a *Journal des Débats* című politikai napilapban a hozzá hasonlatosan közép-európai utazást tett irodalmár, Saint-Marc Girardin (1801–1873). Marmont kalandjainak ismertetését a saját emlékeivel egészítette ki. Vö. *Journal des Débats*, 17 avril 1837, 2 août 1837, 8 août 1837, 18 décembre 1837.

jelenik, melyek esetében az utazás mint az információszerzés módja ugyan felvetődik, ám a munka konzekvensen tartózkodik az utazás fizikai megvalósításának végigkövetésétől, vagy egyes elemeinek említésétől is. Erre jó példa a kutatásaink során látóköriünkbe került „premodern” természettudós, Marcel de Serres (1782–1862) 1809–1810-ben készített, de csak 1814-ben megjelent *Voyage en Autriche* („Utazás Ausztriában”) című munkája, melynek részletes elemzése után arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy nem csupán alcímében, hanem teljes egészében leíró statisztikai szöveggel van dolgunk. Ugyanakkor a korábban bemutatott módszertani munkák hatása is tetten érhető ebben az esetben: Marcel de Serres leírása felépítésében és tartalmában is egyértelműen Volney előírásait követi.³⁹

4. Az „irodalmi” útleírás

Nem szabad elfelednünk, hogy az általunk említett, a 18–19. fordulójára datálható „elágazásból” kiinduló másik út pedig az útleírás teljes körű irodalmi legitimációjához vezetett francia földön. A 18. század utolsó harmadában – szinte teljesen párhuzamosan a „dokumentarista” vonal kibontakozásával – egyrészt nívós szerzők építik be a valós vagy fiktív utazás tematikáját irodalmi szövegekbe, másrészt megindul az irodalmi szövegnek tekintett-tekinthető útleírások készítése és kiadása. Ennek első csúcspontját René Chateaubriand két munkája jelenti: az *Itinéraire de Paris à Jérusalem* („Utazás Párizsból Jeruzsálembé”), illetve – főként – a még a francia forradalom idején, 1791–1792-ben tett észak-amerikai utazása (önkéntes száműzetése) élményanyagát feldolgozó, de csak jelentős késéssel, Chateaubriand összes műveinek részeként, 1827-ben kiadott *Voyage en Amérique*, amely egyúttal az át- és újraírás elemzésének remek alapanyagát nyújtja. Ezt a 19. század közepéig még számos munka követi, melyek közül itt most csak Stendhal *Mémoires d'un touriste* (Egy turista feljegyzései) című művét, illetve Gérard de Nerval keleti utazását (*Voyage en Orient*) megörökítő útleírását említjük.⁴⁰ Ezek a szövegek látványosan figyel-

³⁹ A munka Ausztria részeként foglalkozik a Magyar Királysággal is. Vö. Marcel de SERRES, *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cette empire*, 1–4. k., Paris, A. Bertrand, 1814. (Magyarország leírása: III, 240–264.)

⁴⁰ Vö. François-René de CHATEAUBRIAND, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce et en revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne*, 1–3. k., Paris, Le Normant, 1811; Uő., *Voyage en Amérique* = F-R. Cha-

men kívül hagyják a 18. század módszertani munkáinak javaslatait, kifejezetten személyes hangvételűek, az utazási cselekmény bonyolításában, a leírásokban, az utazáshoz kötődő témákban (pl. Nerval esetében ez a szerelem) mindvégig tetten érhető az eredetiségre, a tetszésre törekvés, még ha ez esetleg a pontosság vagy a „hitelesség” rovására megy is. Ezt Chateaubriand olvasásakor a pusztá történelmi tények ismeretében akár az egyszerű olvasó is megállapíthatja, hiszen a George Washingtonnál tett látogatásról szóló beszámoló csak úgy hemzseg a Napóleonnal való (ez utóbbit negatívan érintő) egybevetésektől. A franciák 1804–1815 között uralkodó császárnak ilyesféle jelenléte természetesen kétségbe vonja a vizit leírásának autentikusságát; ám a szöveg élvezeti értékét kifejezetten emeli.⁴¹ (Ezt állapíthatjuk meg a Niagaránál tett kirándulás leírásáról is: miközben a kutatás azt bizonygatta, hogy Chateaubriand technikai és időkorlátok miatt nem juthatott el a vízeséshez, a leírás olvasók generációit bűvölte el.)⁴²

Megfigyelhető az önreflexió, az „irodalmi” útleírás helyének kijelölése is. A megfigyelést és a közlendő ismeretanyagot a végletekig szabályozni kívánó 18. századi módszertani munkákhoz hasonlóan az ezzel kapcsolatos megállapítások az egyes útleírások előszavában találhatók. A 19. századi útleírások szerzői előszavait tanulmányozó Jean-Claude Berchet egy 1994-ben megjelent tanulmányában arra következtetésre jut, hogy a műfaj irodalmi létjogosultságát megőrizni kívánó alkotók három nagy kér-

teaubriand: Œuvres complètes, VI, Paris, Ladvocat, 1827; STENDHAL, *Mémoires d'un touriste, par l'auteur de Rouge et Noir*, 1–2. k., Paris, A. Dupont, 1838; Gérard DE NERVAL, *Voyage en Orient*, 1–2. k., Paris, Charpentier, 1851. (Nerval közel-keleti útjára még 1843-ban került sor.)

⁴¹ A látogatás leírása magyar nyelven megjelent: François-René DE CHATEAUBRIAND, *Utazás Amerikában: részlet*, Aetas, 2008/2, 108–111.

⁴² A „Chateaubriand-probléma” történeti áttekintését és az *Utazás Amerikában* keletkezéstörténetének feltárását adja: Raymond LEBÈGUE, *Le Problème du voyage de Chateaubriand en Amérique*, *Journal des Savants*, 1965, n° 1, 456–465. Az amerikai utazás egyes részleteit egy Londonban 1815-ben megjelent kiadványban már megtalálhatjuk. François-René CHATEAUBRIAND, *Souvenirs d'Italie, d'Angleterre et d'Amérique, suivis de morceaux divers de morale et de littérature*, 1–2. k., Londres [London], H. Colburn, 1815. A Bibliothèque Nationale de France adatai alapján az 1827-es, Chateaubriand-összkiadásban (*Œuvres complètes*) történő első franciaországi megjelenést követően az *Utazás Amerikában* csak a 19. század során 41 különböző kiadást ért meg (Franciaországban). Vö.:

http://data.bnf.fr/en/11896324/francois-rene_de_chateaubriand/ (Utolsó letöltés: 2018. 11. 21.)

déssel szembesültek. Ezek közül az első az a dilemma, hogy miként tartásuk meg az irodalmi jelleget anélkül, hogy csökkenne a mű hitelessége. A második szinte az előző fordítottja: hogyan lehet úgy instruktív munkát létrehozni, hogy közben az tetszetős is maradjon? És végül: hogyan legyünk egyszerre művésziek és realisták?⁴³

A keleti utazások leírásait kiadóként is gondozó kutató szerint a 18. század utolsó évtizedeiben az általuk alkotott szöveg státuszának meghatározásakor több szerző (így például Volney) nagy szerepet tulajdonít annak, hogy szövege ne csak szép, hanem hihető, „autentikus” legyen, s még saját érzékenységét is azzal indokolja, hogy ez még alaposabb vizsgálatot tesz lehetővé.⁴⁴ Chateaubriand 1811-ben megjelent „Utazás Párizsból Jeruzsálembé” (*Itinéraire de Paris à Jérusalem*) címet viselő, a szerző 1806-ban Görögországban, Kis-Ázsiában, Palesztinában és Egyiptomban tett utazásának élményanyagából is táplálkozó útleírása előszavában jelzi, hogy – noha beszámol élményekről és a látott dolgokról is – az utazás fő célja képek (*images*) keresése volt, s az élményanyagot fel is használta a „Vértanúk” című költeményéhez.⁴⁵ Egyértelművé teszi, hogy a műfaj jellegéből fakadóan keveri az elbeszélést és a leírást, s hogy tisztában van azzal, nem minden olvasó ugyanazt várja tőle. Mindamellet a reflexió fontos eleme a hazugság, a hiteltelenség vádjának háritása is, még akkor is, ha az igazmondás, a hitelesség immár nem a tudományos tartalmat, hanem a szerző őszinteségét jelenti:

Az *Utazásom* műfajához tartozó művekhez igazodva a legkomolyabb gondolatokat sokszor nálam is meghitt hangulatú elbeszélés követi. Néha – Görögország romjait látva – álmodozom, majd pedig visszatérek az utazókat általában foglalkoztató dolgokhoz. Stílusom is alkalmazkodik gondolataim folyásához és a bekövetkező eseményekhez. Nem minden olvasó fogja ugyanabban megtalálni tetszése tárgyát; egyesek csak az érzéseimre kíváncsiak, mások a kalandjaimat kedvelik. Van, aki örülni fog annak, hogy sok dologról részletesen írok, míg másokat untat a műkritika, a műemlékek tanulmányozása vagy a történeti értekezés. Egyébként is, inkább az ember, mint az irodalmár jelenik itt meg. Állandóan magamról beszélek, minden gátlás nélkül, hiszen ezen emlékiratokat nem is akartam megjelentetni. Viszont mivel nincs takargatnivalóm, semmit sem hagytam ki az eredetileg leírtakból. Végül is az utazó

⁴³ Jean-Claude BERCHET, *La Préface des récits de voyage au XIXe siècle = Écrire le voyage*, dir. TVERDOTA György, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 3–4.

⁴⁴ BERCHET, *i. m.*, 4–9. A keleti utazások gyűjteménye: *Le voyage en Orient*, éd. Jean-Claude BERCHET, Paris, Laffont, 1985.

⁴⁵ BERCHET, *La Préface des récits de voyage... i. m.*, 9–11.

olyan, mint a történész, mindent le kell írnia, ami látott vagy hallott. Semmit sem tehet hozzá, de semmit sem vehet el belőle. S bármi is legyen személyes meggyőződése, ez sosem vakíthatja el annyira, hogy elhallgassa vagy megváltoztassa az igazságot.⁴⁶

Berchet-vel egyetértve kell mondanunk, hogy ezek a szavak szinte az 1730-as évek Franciaországában a regény műfaja és a regényíró feladatai körül folyó „legitimációs” vitában elhangzott érveket visszhangozzák.⁴⁷ Az is látható, hogy a romantikus útleírás nem hajlandó felfűzni magát egy szervező elvre, az írás nem túri a módszertani kötöttséget.

5. Melyik útleírás az „igazi”?

Az már vélhetően az eddigiek alapján is megállapítható, hogy nincs exkluzív műfaji korlát még a kortársak szemében sem. A hasznosság-használhatóság alapján közelítő Diderot, Saussure, Volney vagy éppen De Gérando nem zárja ki a műfajból azon szövegeket, amelyek nem felelnek meg a dokumentarista szándéknak; mindössze nem tekinti ezeket igazi információforrásnak, megközelítésük az igazság- vagy információ-tartalmat privilegizálja. A másik oldalon Chateaubriand sem tagadja a tudományos igényű-jellegű útleírás létjogosultságát, sőt, egyes elemeit át is veszi; saját szövegét viszont függetleníti annak általános szabályaitól (például a szisztematikus megfigyeléstől, dokumentarista reprezentációtól).

Nem tekinthetünk el ugyanakkor annak figyelembevételétől, hogy az „irodalmisság” fogalma erősen kor- és kontextusfüggő, s így az általunk felvázolt, nagyjából a 17. század utolsó harmadától a 19. század közepéig terjedő időszakot átfogó kép e tényező alapján tovább árnyalható, s egyes esetekben a kortársak megállapításai is újabb értelmet nyerhetnek.

⁴⁶ François-René de CHATEAUBRIAND, *Préface à la première édition de l'Itinéraire de Paris à Jérusalem* = François-René de Chateaubriand: Œuvres complètes, V, Paris, Garnier, 1861, 3. (Saját fordításunk.)

⁴⁷ Vö. BERCHET, *i. m.*, 4. A francia történetírás 18. századi történetét tanulmányozó Penke Olga a történetírói szövegekkel kapcsolatban azonosít hasonló „státuszvitatát”. Vö. PENKE OLGA, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi, 2000, 131–140.

6. Összegzés

Mindezek után értelemszerűen vetődik fel a kérdés: a későbbi időszak (a 19. század első fele) korpuszaiban észlelhető-e a megfigyelési-leírási javaslatokra való reflektálás? Nyilatkozik-e az útleíró, hogy melyik irányzatot követi? Explicit módon semmiképp, hiszen az általunk kiemelten vizsgált, az 1830–1840-es években készült, magyarországi utazásokról beszámoló francia nyelvű útleírásokban nem kerül elő Diderot, Saussure, Volney vagy Joseph-Marie de Gérando neve, se műveik címe (de Chateaubriand-é sem). Ugyanakkor a szövegek strukturális-formai és tartalmi elemei kétségtelenül tükrözik a segédletek hatását. Miközben az utazás lefolyásának leírása alapvetően lineárisan zajlik bennük, az egyes Magyarország jellegzetességeihez kapcsolódó témák önálló fejezetek vagy – ami még gyakoribb – az utazás fizikai megvalósításának egyes elemeihez, állomásaihoz kötődő hosszas eszmefuttatások keretében, sokszor több oldalon keresztül kerülnek taglalásra. Így a koronázási szertartás, az országgyűlés működése Pozsony meglátogatásának apropóján (még akkor is, ha az utazás idején éppen egyik eseményhez sem asszisztálhatott az utazó), az egyházzal és vallással kapcsolatos kérdések Esztergom Duna felőli, az épülő bazilika által uralt képe láttán, a magyar történelem áttekintése Buda vagy Mohács érintésekor, míg az aktuális társadalmi-gazdasági kérdések, a modernizáció szükségessége és az ország elmaradottsága között feszülő ellentét a pesti tartózkodáshoz kötve olvasható.⁴⁸ Megfigyelhető a szisztematikus, korábban olvasott művekre, saját megfigyelésekre és helyi adatközlőkre építő kutatómunka is.⁴⁹

Visszatérve a határok, a norma kérdéséhez: úgy látjuk, hogy az útleírás az általunk vizsgált korszakban sajátos, önként vállalt, de nem minden esetben explicitált szabályrendszerrel (inkább bevett eljárásokkal) rendelkező, egymással nem versengő, egymást nem kizáró, az olvasóközönség heterogén mivoltával tisztában lévő, egyáltalán nem átjárhatatlan altípusokra oszlik, miközben több munka az általunk röviden ismertetett két altípus jellegzetességeinek is megfelel(het).

Éppen ezért – meglátásunk szerint – a kutató akkor jár el helyesen, ha minden útleírásnak tekinthető szöveget útleírásnak tekint. És mit tekinthetünk útleírásnak? Ismét csak Sylvain Menant gondolatmenetéhez té-

⁴⁸ Ennek részletes bemutatását és értékelését lásd: SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni?, i.m.*, 179–192.

⁴⁹ Erre az általunk tanulmányozott korpuszból Xavier Marmier útleírása szolgálhat példát. Vö, MARMIER, *i. m.*

rünk vissza, s az általa az irodalmiságról mondottak analógiájára azt állítjuk, hogy útleírásként kell kezelnünk minden olyan szöveget, amit az olvasó annak tart.⁵⁰ Ebből fakadóan viszont már nem az a dolgunk, hogy megmondjuk vagy rögzítsük, hogy mitől lesz egy szöveg „igazi” útleírás, hanem az, hogy – egy kicsit a 18. századi módszertanok szerzőinek nyomába lépve, de egyúttal „oldalt is váltva” – folyamatosan fejleszhető olvasás-módszertan megalkotásával segítsük az olvasót az útleírás(ok) értő olvasásában.

⁵⁰ MENANT, *i.m.*, 8–11.